

De zending als persoon, in het bijzonder in de Grote Oost

Het is zoo waar wat mannen als Kruyt,¹ Adriani² en Brouwer³ zeggen: “we moeten afdalen tot dit volk, een hunner worden, niet in naam maar in werkelijkheid.” Dan gaat het licht op over wat daar gedacht en gedaan, geleden en gestreden wordt in de animistische maatschappij. Dan ontdekt men den kankerhaard, die dit volk zedelijk vernietigt en dan kan men het middel ter genezing pas doelmatig aanwenden. Dat kennen en helpen wordt niet verkregen in een jaar, soms niet in vele jaren. Maar *als* het eerste is verkregen, kan het tweede pas *werkelijk* aanvangen. En dan wordt pas duidelijk, welk een groot verlangen er bestaat in de van God verwijderde wereld naar verlossing.⁴

Wie werden uitgezonden?

Met deze woorden omschreef Hendrik van der Klift, van 1916 tot 1942 zending in Zuidoost-Celebes, zijn taakopvatting. De meeste van zijn collega-zendingen dachten er net zo over. Wat voor soort man was Van der Klift? Wat voor soort mensen waren zijn medezendingen?

In de periode tussen 1797, het oprichtingsjaar van het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG), en de eerste decennia van de 20ste eeuw, zijn naar schatting 600 tot 800 zendingen naar Indië vertrokken. Het overgrote deel van hen was afkomstig uit de lagere regionen van de maatschappij. Uit een overzicht van aanmeldingen voor de zendingsopleiding van de Nederlandse Zendingsvereniging (NZV) over de jaren 1883-1889,⁵ blijkt dat vrijwel alle aangemelden afkomstig waren uit de lagere regionen van de maatschappij. De dertien, die in die jaren tot de opleiding werden toegelaten, varieerden in leeftijd van 17 tot 23 jaar en hadden als beroep schipper, behanger-stoffeerder, modellenmaker, houtzager, (kwekeling-)onderwijzer, (scheeps)timmerman, boekbinder, tuinknecht, huisknecht en winkelbediende. Ze kunnen als representatief beschouwd worden voor de meeste Hervormde zendingen die werden uitgezonden van 1797 tot de eerste decennia van de twintigste eeuw. Hierna meldden verschillende kandidaten zich aan die reeds een wat hogere opleiding hadden dan die tot ambachtsman. Het valt buiten het bestek van dit artikel in te gaan op de godsdienstige stromingen en bewegingen, die binnen de zending vertegenwoordigd waren, maar men kan staande houden dat zij die tot de opleiding werden toegelaten in meerderheid een evangelisch-piëtistische achtergrond hadden. Het waren grotendeels eenvoudige, vrome, ingetogen en hardwerkende handwerkslieden. Dat sommigen op het zendingsveld andere theologische wegen insloegen (bijv. die van het modernisme) of tot grote welstand kwamen, zoals B.N.J. Roskott op Ambon, doet hier niets aan af.⁶ Slechts zelden trad een academisch gevormd theoloog als zending in dienst van een van de corporaties. In de hier besproken periode waren dat er niet meer dan vier.

Positie van de zendingen

Een belangrijke vraag is of en zo ja, in welk opzicht de godsdienstige en maatschappelijke achtergrond van de zendingen van invloed geweest is op de manier waarop ze hun werk hebben gedaan. In de eerste plaats waren de aspirant-zendingen lieden zonder eigen vermogen en daardoor in financieel opzicht geheel afhankelijk van hun uitzendende corporaties. Ze ontvingen een schamele bezoldiging of soms zelfs helemaal geen, zoals in het geval van de zending-werklieden van O.G. Heldring. Een

¹ Albert C. Kruyt (1869-1949) werkte van 1892 tot 1932 als zending van het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG) onder de Topamona in Midden-Celebes.

² Nic. Adriani (1865-1926) werkte van 1895 tot zijn dood namens het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) als bijbelvertaler in Midden- en Noord-Celebes.

³ A.M. Brouwer (1875-1948), 1910-1921 rector van de Nederlandse Zendingschool (NZS); 1921-1935 hoogleraar namens de NHK te Utrecht; 1935-1946 gewoon hoogleraar te Utrecht. Ethisch theoloog, lid van de Ethische Vereniging.

⁴ H. van der Klift a. Hb NZV, 5/11/1918, ARvdZ 12/3/3. Voor het standpunt van Brouwer verwees Van der Klift naar diens *Hoe te Prediken voor Heiden en Mohammedaan. Proeve van eene theorie der Evangelieverkondiging op het zendingsveld*. Rotterdam, 1916. Dit boek bundelt bijdragen van Brouwer in de jaargangen 57 (1913) tot en met 60 (1916) van de *Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap*.

⁵ Van den End, “Tweehonderd jaar”, 10.

⁶ Wegens zijn rijkdom en zijn huwelijk met Elize Twijzel (ook: Twijzel) werd Roskott naar eigen zeggen gerekend tot “de fijn beschaafden, tot de Ambonsche hooge aristocratie.” B.N.J. Roskott a. Hb NZG, 6/8/1860, ARvdZ 34/5.

regeling voor de vergoeding van hun werkkosten ontbrak, waardoor ze op het zendingsveld geen financiële armslag hadden. In hun oude werkkring hadden ze geleerd te gehoorzamen en respect te hebben voor hun meerderen, trekken die de zendingsleiding zeer waardeerde. Zowel de besturen als zichzelf dachten in termen van chef-ondergeschikte; van Van der Klift is zelfs bekend dat hij achteruitlopend de kamer van zijn zendingsdirector verliet, een gewoonte, die hij zich als huisknecht van een graaf had eigengemaakt. Een dergelijke hiërarchische mentaliteit stempelde ook zijn werk en dat van zijn collega's op het zendingsveld. Door de zendelingen geen theologische, althans geen gedegen opleiding te geven, werden ze door hun bestuur lange tijd bewust klein gehouden en werd voorkomen dat ze zich zouden ontwikkelen tot zelfstandig denkende en handelende krachten. Wat op prijs gesteld werd, was dat de meesten een vak kenden of op zijn minst vertrouwd waren met handenarbeid, waardoor hun zelfredzaamheid op het zendingsveld in belangrijke mate gegarandeerd was. Wat hun nog aan noodzakelijk geachte kennis en vaardigheden ontbrak, werd hen tijdens de zendingsopleiding bijgebracht. Ze konden hun eigen vrouw en vrouwelijke gemeenteleden bijstaan bij bevallingen, eenvoudige medische hulp geven, landbouwadvisen geven aan de bevolking en hun eigen huis en andere zendingsgebouwen als scholen en kerkjes bouwen of althans deskundig toezicht op de bouw uitoefenen.

De zendelingen en hun kerkelijke omgeving in Indië

Men mag veronderstellen dat de gewoonlijk ongemakkelijke verstandhouding, die op het zendingsveld in Indië bestond tussen veel zendelingen en de Indische tegenhanger van de Hervormde Kerk, de Indische Kerk, een belangrijke oorzaak en aanleiding vond in de sociale herkomst en godsdienstige inzichten en overtuiging van de zendelingen. Ze kwamen uit de piëtistische hoek, die in Nederland al een weinig zichtbare onderstroom was, te meer zo binnen de Europese samenleving in Indië. Ze vertegenwoordigden een geheel andere wereld, leefden als het ware op een andere planeet dan zij die – onder enig voorbehoud – hun tegenspelers genoemd kunnen worden, te weten de Europese leden van de Indische Kerk, hun predikanten en kerkeraden. Deze kort na 1815 door Koning Willem I in het leven geroepen staatskerk bestond voornamelijk uit ambtenaren, militairen, grootgrondbezitters, plantage-eigenaren, handelaren en dergelijke. Hoewel ook de Indische Kerk zending dreef, zij het in zeer bescheiden mate, heeft het tussen beide kampen maar zelden goed geboterd. De verschillen waren te groot.

Een onverdachte bron, een reisverslag van de Engelse ontdekkingsreiziger en natuurvorser A.R. Wallace, geeft hiervan een treffende illustratie. Wallace deed in 1856 Makassar en omgeving aan, waar hij de gast was van twee Nederlandse koffieplanters, de gebroeders Mesman. Over een van hen en de kringen waarin hij verkeerde schreef Wallace: “[a]lmost every Sunday Mr. M. made a shooting excursion with his eldest son, a lad of fifteen, and I generally accompanied him; for though the Dutch are Protestants, they do not observe Sunday in the rigid manner practised in England and English colonies. The Governor of the place has his public reception every Sunday evening, when card-playing is the regular amusement”.⁷ Elders in Indië was het meestal niet anders. De Indische Kerk vertegenwoordigde een vorm van kerkelijk leven, die de meeste zendelingen verafschuwden en waarvoor ze hun inheemse zendingsgemeenten wensten te behoeden.

De zendelingen en hun kudde

Hoe zagen die zendingsgemeenten eruit? In de regel hadden de zendelingen minder belangstelling voor de formele kant van het gemeente-zijn, dan voor het praktische leven van de nieuwe christenen. Onder het toezien oog van de zendingsleiding in Nederland ontwikkelde zich in de zendingsgebieden een praktijk van toelating van nieuwe leden tot de gemeenten, die de zendelingen meestal een grote mate van vrijheid bood om de oprechtheid en geschiktheid van degenen die om de doop vroegen te beoordelen. Dat hierbij inschattingsfouten werden gemaakt, was onvermijdelijk en de meeste zendingsvelden

⁷ Wallace, *The Malay Archipelago*, I, 227.

kenden dan ook het fenomeen van de “meelopers”, mensen die wegens het te verwachten materiële of politieke voordeel christen werden. De zendelingen trokken in hun toelatingsbeleid echter niet een lijn. Hun onderlinge verschillen leert men vooral kennen uit de gehanteerde toelatingsvoorwaarden voor de nieuwe christenen. Een schets: in Zuidoost-Celebes, een van de twee zendingsvelden van de NZV (het andere was West-Java), eiste zending Hendrik van der Klift van de kandidaten een soortgelijke bekeringservaring als hijzelf in zijn jeugd had doorgemaakt,⁸ terwijl zijn collega Jacob Schuurmans enige kennis van de belangrijkste christelijke leerstukken veel belangrijker vond.⁹ Een andere collega, de in zijn latere jaren op het zendingveld wat cynische Gerard Storm, liet in de jaren 1930 helemaal niemand meer tot de kerk toe, omdat de aangevoerde motieven zijns inziens niet deugden. Storm stelde zijn hoofdbestuur op de hoogte van het feit dat “het waar [blijft] dat de eenvoudigste christen in de kerken van Rotterdam heel wat hooger staat in geestelijk opzicht dan mijn Poleangische schaaapjes. Veel hebben ze nog niet weg van schapen, eerder lijken ze op wolven”.¹⁰ Het mag duidelijk zijn dat deze persoonlijke voorkeuren van doorslaggevend belang waren bij het beantwoorden van de vraag wat voor soort kerk de zendelingen zich voorstelden, te meer daar het NZV-bestuur hierin geen formele richtlijnen gaf anders dan de – in dit opzicht – vage werkinstructies voor zijn zendelingen. Ook voor andere zaken golden persoonlijke inzichten: was volgens de een de hiërarchie van de omringende feodale maatschappij binnen de kerkelijke gemeente taboe, volgens de ander was die een onmisbaar element om zowel de interne cohesie van de gemeenten te bewaren als de niet-christelijke omgeving niet al te zeer van zich te vervreemden. Het gebruik van alcohol was de kerkleden verboden, al maakte een enkele zending een uitzondering voor de viering van Koninginnedag. Ongeautoriseerde absentie van kerkdiensten was verboden, terwijl het de inheemse gemeentevoorgangers niet toegestaan was andere bezigheden naast hun werk als herder te hebben. Het huwelijk diende monogaam te zijn en overspel was verboden, al waren er bepaalde situaties waarin volgens een zending bigamie geoorloofd was, bijvoorbeeld als de man pas na zijn huwelijk te horen kreeg dat zijn vrouw zwakzinnig of onvruchtbaar was. Een collega elders gaf in zo’n situatie de voorkeur aan echtscheiding. Doch kansspelen als dobbelen en hanengevechten en het op het gouvernementskantoor in Makassar zo populaire kaartspel waren onder de nieuwe inlandse christenen streng verboden. Daar was iedereen binnen de zending het over eens.

Zendelingen in een veranderende wereld

Wie denkt dat snelle maatschappelijke en politieke veranderingen in de Grote Oost alleen voorkwamen in de periode tussen 1942 en begin jaren vijftig – Japanse bezetting, vorming van Deelstaat Oost-Indonesië (NIT) in 1946, opname NIT in de Indonesische Republiek in 1950, gevolgd door het uitbreken van verschillende opstanden – miskent het dramatische en ingrijpende karakter van de veranderingen, die de pacificatie van tal van buitengebieden door het Nederlands-Indische gouvernement met zich meebracht. Die veranderingen kwamen als een stormwind over de tot dan toe tamelijk geïsoleerd levende inlandse samenlevingen heen, althans geïsoleerd ten opzichte van het koloniale bestuur en andere westerse mogendheden. In de meeste van die gepacificeerde gebieden werkte de zending ook en zij bracht eveneens ingrijpende veranderingen, niet alleen op het stuk van de godsdienst, maar ook op vele andere maatschappelijke terreinen. De schaal waarop zij dit deed was evenwel veel kleiner dan de schaal waarop het gouvernement werkte.

De zendelingen gaven mede leiding aan die veranderingen, poogden die althans in goede banen te leiden. Hun taak omvatte het leggen van contacten met de lokale bevolking, het leiden van de groepen christenen die hieruit ontstonden, het bedienen van de sacramenten, het verschaffen van eenvoudige medische zorg – op zichzelf al een dagtaak –, het stichten van volksscholen het aanstellen en begeleiden van onderwijzers, het opleiden van gemeentevoorgangers en evangelisten, het onderhouden van

⁸ Van der Klift-Snijder, ‘Geroepen, gezonden en gezegend.’ 16.

⁹ J. Schuurmans a. Hb NZV, 17/10/1938, ARvdZ 101/4/5.

¹⁰ G.C. Storm a. Hb NZV, 11/12/1930, ARvdZ 101/4/1.

contacten met de hoofden van hun ressort, het geven van voorlichting op allerlei gebied, soms het aanleggen van een rijst- of klappertuin of sawah, het interveniëren bij het bestuur indien de belangen van de christenen in hun ogen geschaad werden, het bemiddelen bij conflicten en tal van andere zaken. Van meet af aan was het de bedoeling dat de zendelingen zichzelf overbodig zouden maken in de zin dat de uit hun arbeid voortgekomen groepen christenen en gemeenten eens organisatorisch, financieel en theologisch op eigen benen zouden staan. Wanneer die tijd zou aanbreken was tot aan de Tweede Wereldoorlog in de meeste gevallen onbekend. Hoewel vrijwel niemand verwachtte dat zulks op korte termijn zou gebeuren, werd er wel aan gewerkt, zij het door de een harder dan door de ander. Waar mogelijk werd de verzorging van lokale groepen christenen aan hen zelf toevertrouwd, waarbij de zending op enige afstand toezicht hield. Al vóór 1942 nam de afstand tussen zending en inheemse christenheid hierdoor geleidelijk toe, althans wat de organisatorische kanten van het ontluikende kerkewerk betrof, ook al doordat veel zendingsvelden na verloop van tijd te groot waren voor één man. De Japanse bezetting viel als een steen in een vijver en fungeerde als een onvoorziene katalysator, die sluimerende nationalistische krachten losmaakte, ook binnen de christenheid. Na de bevrijding was de situatie totaal anders dan vóór 1942. Desalniettemin dachten veel zendelingen, voor zover ze zich hadden voorgenomen naar hun oude zendingsveld terug te keren, vooreerst in termen van het oppakken van de vooroorlogse draad en het doortrekken van vooroorlogse lijnen. Doch dit bleek onmogelijk. Enerzijds had tijdens de bezetting de islam sterk aan macht en invloed gewonnen, wat de ruimte voor klassiek zendingswerk aanmerkelijk beperkte, anderzijds hadden inheemse geloofsgenoten alle leidinggevende posities op de zendingvelden ingenomen en stonden ze die niet meer af. Zendingswerk-oudestijl was voortaan uitgesloten. Zij die daadwerkelijk terugkeerden naar hun oude zendingveld, hadden met de dagelijkse praktijk van het werk weinig direct contact meer. Hun verblijf was bovendien van betrekkelijk korte duur. De een betreurde dit, de ander verheugde zich over het nieuwe elan dat hij had aangetroffen. Indien ze werden vervangen, dan was de positie van hun opvolgers niet langer die van leiders op het zendingsveld. Ze beperkten zich meestal tot het verlenen van technische assistentie.

Zendelingen als wetenschappers

De zending bood de getalenteerden onder de zendelingen – en dat waren er nogal wat – ongekende kansen, die ze in hun vaderland wegens de daar bestaande gebrekkige verticale sociale mobiliteit waarschijnlijk nooit gehad zouden hebben. Alleen al de aanstelling als zending betekende een trede omhoog op de maatschappelijke ladder. Een enkeling werd een enkeling na repatriëring zelfs predikant, een ambt dat, was men in Nederland gebleven, onbereikbaar was geweest. Sommige zendelingskinderen stegen ook op de maatschappelijke ladder. Zo waren er die emplooi vonden als bestuursambtenaar of onderwijzer, die predikant werden of een bestaan in de wetenschap vonden.

Indië was een eldorado voor wie zich wilde toeleggen op taal- land- en volkenkunde en menige interessante studie heeft in kringen van de zending het licht gezien (zie ook hierna nr.). Zendelingen verbleven vele jaren op dezelfde plaats en leerden de bevolking en haar cultuur grondiger kennen dan wie ook, al getuigen de archieven er ook van dat ze hun niet-gekerstende omgeving eenzijdig en onnodig negatief beoordeelden. Ze gaven er slechts een selectieve, weinig systematische beschrijving van en noteerden alleen die zaken die voor hun bekeringswerk van belang waren. Deze onhebbelijkheid legt beperkingen op aan de gebruiker van de archieven, wat uiteraard niet wegneemt dat ze voor wie goed leest belangrijk materiaal bevatten. Wie de moeite neemt de inventaris van de – *horribile dictu* – begin jaren 2000 ontmantelde bibliotheek van het Hendrik Kraemer Instituut door te nemen, komt onder de indruk van hun ijver, toewijding en zelfverworven deskundigheid. Men treft daar grammatica's van schriftloze talen, taalstudies, verhalen en legenden, bijbelvertalingen, reisverslagen, beschouwingen over de juiste manier van zending bedrijven en over de omgang met de islam, beschrijvingen van de gebruiken en de adat van volkeren waarvan tot dan toe vrijwel niemand ooit gehoord had, les- en leesboeken voor het volksonderwijs en nog veel meer. Als voorbeelden kunnen genoemd worden B.N.J. Roskott, een zending-onderwijzer, die vele negentiende-eeuwse generaties Molukse kinderen heeft leren lezen, schrijven en zingen, zowel via zijn onderwijzersopleiding in Ambon-stad als via het

uitgebreide lesmateriaal in het Maleis dat hij vervaardigd heeft. Zending M.J. Gouweloos vervaardigde in de jaren 1930 een grammatica van het Tolaki, een destijds in Zuidoost-Celebes gesproken, maar thans nagenoeg verdwenen taal.¹¹ Langs die weg heeft hij aan latere onderzoekers inzicht gegeven in de ontwikkeling van de taal en adat van de streek. Hoog boven zijn collega-zendingen uit torende Albert C. Kruyt (Midden-Celebes) uit, wiens antropologische werk hem een eredoctoraat en het lidmaatschap van de KNAW heeft bezorgd.¹² G.A. Wilken, bestuursambtenaar en later hoogleraar in Leiden, werd in de tweede helft van de negentiende eeuw door zijn vader, zending N.P. Wilken (Minahasa), op het spoor van de antropologie gezet, op welk terrein hij baanbrekend onderzoek verricht heeft.¹³

De echtgenotes van de zendingen

Zendingswerk was mannenwerk. Onder de in bovengenoemde lijst opgesomde aanmeldingen was niet één vrouw. Dat gold ook voor de rest van de “lange” zendingseeuw (1797-1942/1951). Waren er dan helemaal geen vrouwen actief op het zendingsveld? Ja zeker wel, maar die leidden een (uit publicitair oogpunt gezien) halfverborgen bestaan, waaraan door historici tot nu toe maar weinig aandacht is besteed.¹⁴ Ten eerste kan genoemd worden de door Ido Enklaar beschreven Agnieneta van der Veer. Hoewel zij officieel in dienst was van het NZG en een eigen instructie (1826) had – een grote zeldzaamheid – besteedt Enklaar de meeste aandacht aan de avontuurlijke reis van tweeënhalf jaar, die ze heeft moeten maken om zich bij haar aanstaande echtgenoot, Willem Luyke op Leti (een van de Zuidwester-eilanden), te kunnen voegen. Enklaar beschrijft haar voornamelijk als een curiosum en spendeert maar enkele woorden aan haar werk als zendinge.¹⁵

Hoewel sommige vrouwen van zendingen tijdens verlof in Nederland lezingen hielden en met succes fondsen wisten te werven voor het werk op het zendingsveld, deden ze hun werk doorgaans “in stilte” en onder verantwoordelijkheid van hun echtgenoot. Dat werk beperkte zich meestal, behalve tot de ondersteuning van hun man, tot die taken die destijds als typisch vrouwelijk werden gezien, zoals voorlichting op het gebied van hygiëne, handwerkles, buitenschools leesonderwijs en baby- en kinderverzorging, kortom tot het vormen van meisjes en vrouwen tot goede echtgenoten en moeders. Toch waren grote belangen in het geding. Aan het terugdringen van de kindersterfte hadden ze een belangrijk aandeel. Met hun handwerklessen maakten ze de inlandse bevolking in toenemende mate onafhankelijk van Buginese en andere “vreemde” handelaars die zich op tal van eilanden langs de kusten hadden gevestigd en de economie en daarmee de handel in kleding en katoenen en andere stoffen beheersten. Zo droegen deze zendingsvrouwen bij aan de economische en sociale emancipatie van de nieuwe christenen, die immers in grote meerderheid uit de laagste en armste volksklasse afkomstig waren. Wie goed leest vindt ook over hun werk in de zendingsarchieven een schat aan materiaal (zie ook hierna nr.).

Nawoord

Tot slot zij herhaald, dat wie in de veronderstelling verkeert dat de Oegstgeester zendingsarchieven alleen over de zending gaan, zich vergist. Taal, land en volk van Indië (en na 1950 ook van andere gebieden) komen uitvoerig aan de orde, al gebeurt dat meestal op een manier, die tegenwoordig om twee redenen wat ongemakkelijk aanvoelt. Ten eerste wegens de “Europese” blik waarmee veel zendingen – maar niet alle! – de hun omringende wereld bekeken. Dat is gegeven hun opdracht en doelstelling niet vreemd. Ten tweede komt dat doordat het oogmerk van verreweg de meesten niet de beschrijving van een vreemde cultuur was, maar de bekering van de inlandse bevolking tot het gerefor-

¹¹ Gouweloos, “Sprakkunst der Toolaki-taal”.

¹² Over hem zie Noort, *De weg*.

¹³ Zijn belangrijkste werk is verzameld in: [Wilken], *De verspreide geschriften*.

¹⁴ Een interessante uitzondering is het werk van Rita Smith Kipp, zie bijv. haar “Two Views of the Minahasa”.

¹⁵ “Een zendelingszuster. De lange reis van Agnes van der Veer naar Leti”, in I.H. Enklaar, *Kom over en help ons. Twaalf opstellen over de Nederlandse zending in de negentiende eeuw*. (Den Haag: Boekencentrum, 1981) 50-65.

meerde protestantisme. Een belangrijk element van het protestantisme is dat het een het gehele leven omvattende leer is. Alles wat daarmee niet correspondeerde was onaanvaardbaar en moest niet beschreven maar bestreden worden. Maar wie tussen de regels van hun correspondentie en werkverslagen door leest en de literatuur onder handbereik houdt, treft daarin een onvermoede en maar door weinig moderne onderzoekers op waarde geschatte rijkdom aan informatie en inzichten aan.

Literatuur

End, van den, "Tweehonderd jaar", in: *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalf opstellen*. Onder redactie van Th. van den End, Chr.G.F. de Jong, A.Th. Boone, P.N. Holtrop; (Zoetermeer: Boekencentrum 1997) 1-24.

Gouweloos, M.J., "Spraakunst der Toolaki-taal", ongepubl. ms. [Kendari, Zuidoost-Celebes], 1936.

Klift-Snijder, A.G. van der, 'Geroepen, gezonden en gezegend.' *Memoires van een zendelingsvrouw in Zuidoost-Celebes*. Bew. d. Chr.G.F. de Jong. Zoetermeer: Boekencentrum, 1996.

Noort, G. *De weg van de magie tot geloof: Leven en werk van Alb. C. Kruyt (1869 -1949), Zendeling-leraar in Midden-Celebes, Indonesia*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006.

Smith Kipp, R., "Two Views of the Minahasa; or, Whatever Happened to the Poor, Heathen Bushnatives?", in: *The Journal of Asian Studies*, 63/3 (augustus 2004) 597-624.

Wallace, A.R., *The Malay Archipelago*. Twee delen. 2e dr., London: MacMillan and Co, 1869.

[Wilken, G.A.], *De verspreide geschriften van Prof. Dr. G.A. Wilken, verzameld door Mr. F.D.E. van Ossenbruggen*. Vier delen, Den Haag etc.: G.C.T. van Dorp & Co. 1912.